

УДК 343.3/.7:502.17(477)

ЕЛІЗБАРЯН І.А., аспірант кафедри кримінально-правової політики
Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого

**ПРОБЛЕМИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА
ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 441 КК УКРАЇНИ**

DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.4\(55\).346511](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.4(55).346511)

Анотація. У статті досліджено проблематику застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності до діянь, передбачених ст. 441 КК України (екоцид), із акцентом на специфіку кримінального правопорушення як особливо тяжкого злочину, який завдає довготривалих і незворотних шкод довкіллю, суспільству та міжнародній безпеці. Особлива увага приділена аналізу юридичної природи екоциду, його масштабності, глобальним наслідкам та суспільній небезпечності, що обумовлює невідповідність традиційних механізмів звільнення від кримінальної відповідальності для таких правопорушень. Показано, що традиційні підстави звільнення – примирення з потерпілим, дійове каяття, зміна обстановки – у випадку екоциду виявляються малоефективними або неприйнятними через глобальний характер шкоди, невизначене коло постраждалих та складність відновлення порушених екосистем.

У статті здійснено аналіз національного кримінального законодавства України та його відповідності міжнародним стандартам щодо криміналізації екоциду. Встановлено, що наявні прогалини законодавства, відсутність чітких обмежень щодо звільнення від відповідальності та нерозвинені механізми компенсації шкоди зумовлюють ризик формального або непропорційного застосування інституту звільнення у таких випадках. Особливо підкреслено значення міжнародного права, зокрема положень Женевських конвенцій, Додаткових протоколів та Конвенції ENMOD, а також Римського статуту КМС, у контексті визначення статусу екоциду як злочину глобальної небезпечності та потреби його врахування при формуванні національної практики кримінальної відповідальності.

Стаття обґрунтовує необхідність комплексного підходу до вирішення проблемних аспектів застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності за екоцид, що включає законодавчі зміни, спрямовані на обмеження застосування звільнення для особливо тяжких злочинів, розвиток спеціалізованих процедур компенсації шкоди та відновлення довкілля, підвищення професійної компетентності суддів, прокурорів і слідчих у сфері розслідування екологічних злочинів, а також активне використання наукових досліджень для вдосконалення правозастосовної практики.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, ст. 441 КК України, екоцид, кримінальне правопорушення, особливо тяжкий злочин, кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Summary. The article examines the issue of applying the institution of exemption from criminal liability to acts provided for in Article 441 of the Criminal Code of Ukraine (ecocide), with an emphasis on the specifics of a criminal offense as a particularly serious crime that causes long-term and irreversible damage to the environment, society and international security. Particular attention is paid to the analysis of the legal nature of ecocide, its scale, global consequences and public danger, which determines the inadequacy of traditional mechanisms of exemption from criminal liability for such offenses. It is shown that traditional grounds for exemption - reconciliation with the victim, effective repentance, change of circumstances - in the case of ecocide are ineffective or unacceptable due to the global nature of the damage, the indefinite range of victims and the complexity of restoring damaged ecosystems. The article analyzes the national criminal legislation of Ukraine and its

compliance with international standards on the criminalization of ecocide. It is established that the existing gaps in the legislation, the lack of clear restrictions on exemption from liability and underdeveloped mechanisms for compensation for damage lead to the risk of formal or disproportionate application of the institution of exemption in such cases. The importance of international law, in particular the provisions of the Geneva Conventions, Additional Protocols and the ENMOD Convention, as well as the Rome Statute of the ICC, is particularly emphasized in the context of determining the status of ecocide as a crime of global danger and the need to take it into account when forming the national practice of criminal liability. The article substantiates the need for a comprehensive approach to resolving problematic aspects of the application of the institution of exemption from criminal liability for ecocide, which includes legislative changes aimed at limiting the application of exemption for especially serious crimes, the development of specialized procedures for compensation for damage and environmental restoration, increasing the professional competence of judges, prosecutors and investigators in the field of investigating environmental crimes, as well as the active use of scientific research to improve law enforcement practice.

Keywords: exemption from criminal liability, Article 441 of the Criminal Code of Ukraine, ecocide, criminal offense, especially grave crime, criminal offenses against peace, security of mankind and international law.

Постановка проблеми. Проблематика звільнення від кримінальної відповідальності за кримінальне правопорушення, передбачене ст. 441 КК України (екоцид), полягає у складному поєднанні особливостей самого складу такого правопорушення та доктринальних і практичних засад інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Передусім, екоцид належить до категорії особливо тяжких злочинів, що підтверджується встановленою санкцією у вигляді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років. Визнання його особливо тяжким злочином обумовлено масштабністю та довготривалістю наслідків, які завжди виходять за межі індивідуально визначених потерпілих і фактично зачіпають невизначене коло осіб, екосистеми та навіть безпеку людства в цілому. Саме тому застосування традиційних механізмів звільнення від кримінальної відповідальності до діянь такого характеру викликає значні наукові та практичні суперечки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики звільнення від кримінальної відповідальності, екоциду займалися такі вчені, як: Козак О.С., Григорецька І.І., Кострицький І.Л., Пащенко О.М., Лисенко Є.Є., Баулін Ю.В. тощо.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз проблемних аспектів застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності до діяння, передбаченого ст. 441 КК України (екоцид), з урахуванням специфіки цього злочину як особливо тяжкого та масштабного, що має довготривалі і незворотні наслідки для довкілля, суспільства і міжнародної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Звільнення від кримінальної відповідальності – це правовий інститут, який передбачає відмову держави від засудження та покарання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, у випадках, прямо визначених КК України. Воно застосовується виключно судом і означає припинення кримінально-правових відносин між державою та правопорушником без наслідків у вигляді судимості. Таке звільнення можливе лише за умови, що цілі кримінального законодавства можуть бути досягнуті без фактичного призначення покарання, наприклад через відшкодування шкоди, примирення з потерпілим чи зміну обстановки [2, ст. 17-18].

Екоцид є особливо небезпечним явищем, яке проявляється у формі масового та цілеспрямованого знищення довкілля, зокрема через забруднення атмосферного повітря, водних ресурсів і ґрунтів, знищення лісів та інших екосистем, винищення флори й фауни, а також застосування засобів масового ураження з довготривалим негативним впливом на навколишнє середовище. Його суспільна небезпечність зумовлюється масштабністю та катастрофічністю наслідків, які здатні призвести до незворотних екологічних змін і ставити під загрозу саме існування людських спільнот. Особливою загрози екоцид набуває в умовах збройних конфліктів, коли він використовується як елемент воєнної стратегії для підризу економічного потенціалу та екологічної безпеки противника, що проявляється у підпалах лісів, отруєнні джерел водопостачання, руйнуванні природних ресурсів. Важливою рисою кримінального правопорушення є його довготривалий характер: наслідки екоциду можуть проявлятися протягом десятиліть після вчинення діяння, набуваючи форм екологічної катастрофи глобального масштабу [2].

З огляду на це, екоцид має потенційно міжнародний характер, оскільки його наслідки виходять далеко за межі окремої держави, зачіпаючи цілі регіони, екосистеми та людські спільноти. Саме тому питання правового регулювання відповідальності за такі діяння постає як на національному, так і на міжнародному рівнях. У міжнародному праві, хоча поняття “екоцид” ще не отримало універсального визнання, окремі документи, зокрема Женевські конвенції 1949 року, Додатковий протокол I 1977 року та Конвенція ENMOD 1976 року, вже передбачають заборону дій, що здатні завдати масштабної, довготривалої та тяжкої шкоди природному середовищу. Проте Римський статут МКС наразі не містить окремої статті про екоцид, обмежуючись лише згадками про шкоду довкіллю в межах воєнних злочинів. Відповідно створює прогалини в механізмі притягнення винних до відповідальності, зокрема за екологічні руйнування, вчинені у мирний час.

Національне законодавство України розглядає екоцид як окремий склад кримінального правопорушення (ст. 441 КК України), що віднесений до кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Визначальною рисою його кваліфікації є масштабність та катастрофічність наслідків, що вирізняє екоцид від інших екологічних злочинів і підкреслює його виняткову суспільну небезпечність.

Санкція, передбачена ст. 441 КК України, встановлює покарання у вигляді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років, що свідчить про визнання екоциду кримінального правопорушення підвищеної суспільної небезпечності та віднесення його до категорії особливо тяжких злочинів [4]. Така кваліфікація ґрунтується на положеннях ст. 12 КК України, відповідно до яких злочинами особливої тяжкості визнаються діяння, за які передбачене покарання понад десять років позбавлення волі або ще суворіший вид санкції. Подібний підхід законодавця зумовлений тим, що екоцид за своєю природою має катастрофічні наслідки, адже його прояви виходять далеко за межі шкоди довкіллю та здатні становити безпосередню загрозу існуванню людства. Руйнування екологічних систем провокує глобальні соціально-економічні та гуманітарні кризи, наслідки яких можуть бути незворотними. Саме тому криміналізація екоциду у вигляді особливо тяжкого злочину виконує подвійну функцію: з одного боку, передбачає суворе покарання для винних осіб, а з іншого – має превентивний характер, спрямований на недопущення вчинення подібних діянь у майбутньому. Така законодавча позиція узгоджується з актуальними тенденціями міжнародного права, у межах якого дедалі частіше порушується питання

про закріплення екоциду як окремого міжнародного злочину, що підлягатиме юрисдикції МКС [4, с. 484-485]. Отже, встановлення значного строку позбавлення волі як санкції за екоцид є логічним та виправданим кроком держави у забезпеченні адекватного реагування на загрози, що стосуються не лише окремих суспільств, а й людської цивілізації загалом.

Розгляд питання про можливість звільнення від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене ст. 441 КК України, потребує аналізу крізь призму загальної концепції інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Як слушно підкреслює Ю.В. Баулін, кожен різновид такого звільнення має власні, властиві лише йому передумови та підстави, що зумовлює його самостійне застосування й унеможливорює взаємозаміщення або комбінування з іншими видами [5, с. 202]. Положення набуває особливого значення у випадку екоциду, оскільки він відноситься до категорії особливо тяжких злочинів і характеризується масштабними та тривалими порушеннями екологічної безпеки, наслідки яких можуть виходити за межі національних кордонів.

У кримінально-правовій науці прийнято розрізняти передумови й підстави звільнення від кримінальної відповідальності. Передумовою виступає сам факт учинення правопорушення певного рівня суспільної небезпечності – переважно злочину невеликої або середньої тяжкості, іноді тяжкого, якщо це прямо передбачено законодавцем. Натомість підстави безпосередньо пов'язані з посткримінальною поведінкою винної особи, що може виявлятися у щирому розкаянні, добровільному відшкодуванні заподіяної шкоди, примиренні з потерпілим чи інших обставинах, які мають юридичне значення, зокрема амністії, помилуванні чи спливі строків давності [5, с. 12–16]. Таким чином, інститут звільнення від кримінальної відповідальності розглядається як особливий механізм досягнення завдань кримінального права без застосування до винної особи класичних заходів покарання.

Проблемне питання застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності до діяння, передбаченого ст. 441 КК України, є надзвичайно актуальною і полягає у суттєвій колізії між загальними підставами звільнення та специфікою кримінального правопорушення як особливо тяжкого. У сучасній кримінально-правовій доктрині визнається, що інститути звільнення від відповідальності передбачені КК України здебільшого для злочинів невеликої та середньої тяжкості, а у виняткових випадках – тяжких, за умови, що це сприяє досягненню цілей кримінального закону, таких як ресоціалізація винного або відновлення справедливості. Проте екоцид належить до категорії особливо тяжких злочинів, наслідки яких мають глобальний або принаймні широкомасштабний характер, і саме ця класифікація створює суттєві обмеження для застосування традиційних механізмів звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, традиційні підстави звільнення, такі як примирення з потерпілим або передача на поруки (ст. 46, 47 КК України), є фактично неприйнятними у випадку екоциду. Пов'язано з тим, що потерпілими від екоциду виступає невизначене коло осіб, у тому числі майбутні покоління, що робить досягнення юридично значущого “примирення” неможливим. Подібним чином інститут дійового каяття (ст. 45 КК) втрачає свою ефективність, оскільки компенсація шкоди або відновлення довкілля на практиці в умовах екоциду є надзвичайно складним, а часто й неможливим завданням через масштабність та тривалість екологічних наслідків.

Не менші проблемні питання створює й інститут звільнення у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК), який застосовується за умови втрати суспільної небезпечності

діяння або особи. У випадку екоциду така зміна неможлива: екологічні наслідки злочину за своєю природою є довготривалими, часто незворотними, і не піддаються нівелюванню навіть суттєвою зміною соціальних чи політичних умов.

Єдиними формально можливими підставами звільнення залишаються закінчення строків давності (ст. 49 КК), амністія або помилування. Проте застосування цих підстав у відношенні до осіб, винних у вчиненні екоциду, викликає серйозні питання з точки зору правової справедливості, забезпечення соціальної захищеності громадян та відповідності міжнародним зобов'язанням України щодо охорони довкілля та захисту прав людини. Відтак інститут звільнення від кримінальної відповідальності в контексті ст. 441 КК України виявляється не тільки малоефективним, а й юридично проблемним, що потребує окремого науково-правового аналізу та, можливо, законодавчого уточнення меж його застосування.

Внаслідок цього виникає фундаментальна проблема: наявні у КК України інститути звільнення від кримінальної відповідальності концептуально орієнтовані на менш суспільно небезпечні кримінальні правопорушення та не враховують специфіку екоциду як кримінального правопорушення з глобальними, тривалими та незворотними наслідками. Підкреслюється потреба в особливому нормативному підході, який би унеможливив застосування звільнення від відповідальності за кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, включаючи екоцид, і водночас відповідав би принципам невідворотності та невичерпності кримінальної відповідальності за найбільш небезпечні діяння.

Вирішення проблемних аспектів застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності до діяння, передбаченого ст. 441 КК України, потребує комплексного підходу, який передбачає як законодавчі, так і практичні заходи. Спершу необхідним є чітке законодавче визначення меж застосування інститутів звільнення у разі вчинення особливо тяжких злочинів проти довкілля. Передбачає внесення змін до КК України, які б встановлювали неможливість звільнення від кримінальної відповідальності за діяння, що належать до категорії екоциду, за винятком випадків амністії або помилування, при цьому з обов'язковим урахуванням тяжкості та наслідків злочину.

По-друге, доцільним є розроблення спеціалізованих процедур компенсації шкоди та відновлення довкілля, що дозволило б частково реалізувати принцип дійового каяття у формі екологічної компенсації. До цього варто віднести державні або міжнародні програми рекультивації, відновлення природних ресурсів та екологічної реабілітації постраждалих територій, а також механізми фінансової відповідальності, що забезпечують відновлення шкоди у межах можливого.

По-третє, важливим є узгодження національного кримінального законодавства з міжнародними стандартами, включно з Конвенцією про охорону довкілля та принципами міжнародного екологічного права. Передбачає чітке закріплення статусу екоциду як особливо тяжкого злочину, для якого застосування інститутів звільнення від кримінальної відповідальності є обмеженим або виключеним. Такий підхід забезпечить правову визначеність, підвищить довіру суспільства до системи кримінальної відповідальності та гарантуватиме відповідність національного законодавства міжнародним зобов'язанням України.

По-четверте, важливим напрямом є підвищення професійної підготовки суддів, прокурорів та слідчих щодо специфіки розслідування та кримінальної кваліфікації екоциду. У свою чергу дозволить уникати помилкових або формальних рішень щодо

застосування інститутів звільнення та забезпечить адекватну оцінку суспільної небезпечності таких діянь.

Перспективним є розвиток науково-правового дискурсу щодо вдосконалення механізмів кримінальної відповідальності за екологічні злочини та пошуку нових форм запобігання та відшкодування шкоди довкіллю. Такий підхід передбачає активну інтеграцію наукових досліджень у законодавчий процес і створює передумови для формування ефективної системи кримінальної відповідальності за екоцид, що поєднує принципи справедливості, відновлення та захисту суспільних інтересів.

Висновок. Отже, проведений аналіз проблематики застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 441 КК України дозволяє зробити кілька узагальнених висновків. Екоцид як особливо тяжкий злочин характеризується масштабністю, довготривалістю та незворотністю наслідків, що створює принципову неможливість ефективного застосування більшості традиційних підстав звільнення від кримінальної відповідальності. Юридична специфіка екоциду, який зачіпає невизначене коло осіб і глобальні екосистеми, робить непридатними механізми примирення з потерпілим, дійового каяття або зміни обстановки, що звично застосовуються у випадках злочинів меншої тяжкості. Законодавчі прогалини та відсутність чітких обмежень щодо звільнення від відповідальності за екоцид потребують уточнення і гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, аби забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності та справедливості правозастосування.

Вирішення проблеми поєднує законодавчі зміни, розвиток механізмів відшкодування шкоди і відновлення довкілля, підвищення професійної компетентності правозастосовців та активне використання наукових досліджень у формуванні практики кримінальної відповідальності за екологічні кримінальні правопорушення. У результаті створюються передумови для формування ефективної системи реагування на екоцид, яка враховує його глобальну небезпечність та забезпечує баланс між принципами справедливості, превенції та захисту суспільних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козак О. С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні : монографія / ред. О. М. Бандурка. Київ : Освіта України, 2009. 204 с.
2. Григорєцька І. І., Кострицький І. Л., Пащенко О. М. Екоцид в умовах війни: актуальні питання забезпечення екологічної безпеки в Україні під час воєнних дій. *Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції*, 2024. С. 115-126. Електронне видання. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/329/9683/21911-1?inline=1> (дата звернення: 23.09.2025)
3. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05 квітня 2001 р. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
4. Лисенко Є.Є. Кримінальна відповідальність за екоцид. порівняльно-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2023. № 11. С. 483-486
5. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2013. № 1(1). С. 185-207.

~~~~~ * * * ~~~~~